

Bártfai Imre

„A BÁLVÁNY A FÖLDÖN HEVER” – A FELVILÁGOSODÁS VALLÁSKRITIKÁJA UTÁN

“The idol lies on the ground” – After the Enlightenment’s criticism of religion

This paper uses Hegel’s famous quotation from „Rameau’s cousin” (written by Diderot) as a starting point to understand our present approach to religion. For it is clear that we are in a similar situation. In today’s world religion is still often vehemently attacked as an entirely harmful social phenomenon and Christianity is usually criticised with arguments like what popular Enlightenment writers such as Baron d’Hobach used. Hegel strongly attacked the Enlightenment view of religion, although he himself started under its influence, particularly under the influence of Kantian criticism. The Enlightenment first called the existence of organised church and its practices into question. Then it proceeded to question religion itself, with the purpose of reinstalling “man’s original nature”, the self-value of humanity, allegedly denied by religious ideology. However, through a short presentation of Hegel’s criticism directed against Enlightenment we discover our reasons to abandon this goal. The seeking of humanity’s self value ends with a remark of Rameau’s cousin: „I don’t submerge into philosophy.” Eradicating religion leads only to ideologies, and philosophy with science may see the same fate as religion did following the Enlightenment’s radical attacks on transcendency. Human values deprived of any form in which they transcend their world as thought will be reduced to commercial values or destructive ideologies. *Hope* is a basic form of human existence, and religion is only a strengthened form of hope. Thus every form of transcending here and now and seeking hope is basically religious in its nature – so this paper argues.

I.

„Egy szép reggel könyökével meglöki pajtását és bum! bum! a bálvány a földön hever.”

A felvilágosodás eszmevilágának ellentmondásait ezzel a Diderot-szöveggel világítja meg Hegel a Szellem fenomenológiájában. A Rameau unokaöccsétől vett idézetet Hegel tovább magyarázza: „Egy szép reggel,” – írja – „melynek dele nem véres, a szellem leveti egy már elmúlt alakját, fájdalom nélkül, mert bár senki nem tudja hogyan, ez az alak elavult.” Nem tűnik hát nagy veszteségnek a régi forma elvetése, a felvilágosodás megkritizálja és elveti a vallásosság régi formáit, az egyházat és a társadalmi értékrendszert, annak minden következményével együtt.

A Hegel által idézett szövegben Diderot épp a jezsuiták keresztény térítéseit írja le. A jezsuita misszionáriusok a Távol-Keleten először csak szerényen leteszik a keresztény Istent a bálványok mellé, aztán az szépen elfoglalja a sok istenség he-

¹ G. W. F. Hegel: A szellem fenomenológiája, ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, 1974. 280.

lyét és kitúrja őket. Hegel provokatív módon azt sugallja, hogy talán épp a felvilágosodás bánik így a vallással, főleg a kereszténnyel. Kritikája szerény és a lényegre korlátozódik, aztán egyszercsak semmi se marad a vallásból, sőt a társadalmi értékekből se.

A felvilágosodás, mint tudjuk, több fronton indított támadást a hit ellen. Először is, ami a legismertebb, a 18. századi tudomány egyre messzebbre jutott a természet és a világegyetem önmagából való magyarázásában. A newtoni fizika – annak ellenére, hogy Newton vallásos volt – a természet jelenségeit nem köti metafizikai rendszerbe. Ezzel a jelenségek körét kikapcsolják abból a metafizikai láncból, amely valami abszoluthoz, tehát Istenhez vezet. A véges jelenségek rendszerét most nem végső okok alapján rendezik. Az angol empirizmus mellett megjelenik a kicsírázó francia materializmus, amely a természetet mechanikai rendszernek jelenti ki. Ez a rendszer pedig determinált, és nincs hely benne a csodák számára. Bár az ateizmus a felvilágosodás korában sosem lett uralkodó irányzat, Istent a deisták száműzték. Miután megteremtette a világot, ami egy óraműhöz hasonlatos, legfeljebb fenntartja azt, de csodát nem tesz, és be sem avatkozik a dolgok menetébe. Ha másképp érvelnénk, és mint Leibniz, bizonyítani akarnánk, hogy e világ a lehetséges legjobb, Isten tökéletességéből kiindulva, akkor morális meghasonláshoz jutunk. Hiszen akárcsak a lisszaboni földrengés példázza, bármikor ezer meg ezer példát találhatunk a földi létezés nyomorúságára. Márpedig egy nyomorúságos világot teremtő Istennel nem fér meg az erkölcs.

Másodszor is: a felvilágosodás egy olyan korban jelenik meg, amikor a gazdaság önértéke kezdi meghatározni a társadalmat. A kialakuló polgári társadalomban eltűnnek azok a vallási erkölcsök és tabuk, amelyek más korokban a gazdaságot korlátozták. A luxus puritán megvetésével szemben a felvilágosodás valóságos hadjáratot indít, hiszen az elszabaduló „gazdasági Prométheusz” útját állják a luxust, a pazarlást tiltó morális parancsolatok.

Egy magyar példát hozhatunk Orczy Lőrinc verséből². (Hiszen a visszamaradt Magyarországra is begyűrűzik az az eszmevilág, amely gyökereit tekintve ekkor valótlan még.)

*Ha hívság elmúlik, puszta lesz oltártok,
ha munka megszűnik, üres lesz konybátok
Lánc vagyon ezek közt csakhogy nem tudjátok,
tapasztalni lehet, hogyha akarjátok*

² Orczy „Barátságos beszéde egy úrnak a káplánjával” című verséről van szó. (Magyar költők a 18-ik században, szerk. Mezei Márta, elektronikus kiadás: <http://mek.niif.hu/06200/06222/html/index.htm>)

A felvilágosodás persze továbbmegy, nem áll meg ennyinél. A vallás szertartásai, az egyház nem tartoznak a létezés önértékéhez, hanem túlvilágra irányuló rítusok, a jelent átugró hiú gondolatok. Ha pedig így van, akkor nemcsak feleslegesek, de károsak is. A felvilágosodás francia szerzői a vallást politikai szemszögből kezdik el vizsgálni. Immár nem az a kérdés, melyik az igaz vallás, hanem hogy szükség van-e egyáltalán a vallásra? Az biztos, hogy az egyházi pártoskodás hasztalan és pusztító.

Hiszen az előző század vallásháborúi megrázták Európát. A felvilágosodás szerzői a filozófiát dicsőítették, amiért a vallási türelmetlenségnek véget vetett. Holbachnál és Rousseau-nál merül fel a keresztény vallás viszonya a társadalomhoz. A kereszténység nem fér össze a polgári társadalommal. Elkezdik retrospektíve értelmezni: már az antik társadalmakkal se fért össze. A kereszténység – amit Gibbon a római birodalom bukása okának tart – az antik társadalmak bomlásának eredménye. Ha a kereszténység polgári erények ellensége – vélték a felvilágosodás szerzői – vajon nem úgy van-e, hogy ez a múltban is így volt? A múltban már létezett egy világias társadalom, amit épp a keresztények tettek tönkre.

A keresztény erények elidegenítik az embert a földi létezésétől. Fejére vonják egy láthatatlan teremtő haragját, és olyan bűnökért készítenek vezeklésre, amelyek vagy nem léteznek, vagy éppenséggel léteznek, csak nem számítanak. A vallás egyébként „korántsem adott biztos, természetes, ismert alapot az erkölcs alá...hanem ellenkezőleg megismerhetetlen alapra építette rá” – veti Holbach azok szemére, akik épp azt ateistákat vádolták erkölcstelenséggel.³

A keresztény uralkodók vallásosságát sem lehet éppén dicsérni. Ambícióik lángba borítják Európát, miközben kegyes vallásosságukkal kérkednek. Holbach számára, de így más felvilágosult gondolkodók számára is, nem marad más, mint hogy a természet ölen keressenek vigaszt az ember számára. A természetes létezésétől, saját, valóságos, érzékekkel tapasztalható önértéktől elszakadt ember számára már csak ez a gyógyír az elérhető.

A luxus keresztény elvetése, az askézis dicsőítése mind olyan értékeket jelentenek, amelyek nemcsak feleslegesek a modern társadalomban, de károsak is. A jó honpolgár erényei, a bátorság, a szorgalmasság, a munkaszeretet, a közösségi élet, és ha kell, a pazarlás, amely hívságosnak tűnik, de a köz javát szolgálja: ezek mind idegenek a keresztény számára. Ezért mondja Orczy versében az úr az ő papjának „*zsíros pofádat befogod-e*” mielőtt kifejtje neki, mi a hiba a papi tradicionális érvelésben. Orczy érvei a felvilágosodás fő vonalát követik, de már a felvilágosodás ellentmon-

³ Thierry d’Holbach: A természeti és erkölcsi világ rendszere, ford. Bruckner J., Győri J., Szentmihályi J., Vajda E., Akadémiai Kiadó, 1954. 8. fejezet. (a továbbiakban: A természet rendszere)

dásaira mutat rá az a stílus, amivel az úr beszél a pappal: a kegyúr, a teljhatalmú párbeszéde ez az alárendelttel, akit úgy világosítunk fel, hogy kioktatunk.

Nem mindenki ment persze ilyen messzire a vallásellenesség filozófiai hevületében. Immanuel Kant és a német felvilágosodás komolyan vizsgálat alá vette a vallás problematikáját. Kant úgy találta, hogy az egyház a maga rítusaival és babonáival valóban akadály lehet a morális kötelesség megismerésének. Az istenérveket megkérdőjelezte és Isten létét olyan kérdésnek jelentette ki, amit az ész szükségképpen felvet ugyan, de nem tud megválaszolni. Helyesebb, ha a gondolkodás Isten helyett inkább morális kötelességeink megismerésére irányul. A metafizikai eszmék amúgy is megismerhetetlenek, csupán terveket és nem adott valóságot jelentenek. Hogy szabad az ember, nos ez azt jelenti, hogy úgy kell cselekednie, hogy szabadságát igazolja, a morális törvény szerint.

Azonban itt is a vallás problémájába botlunk. Mivel az erkölcs a földi világban sokszor nemhogy boldogsággal nem, de éppen hogy kifejezetten katasztrófával társul, fel kell tennünk Isten létét. Isten fogalmában ugyanis egyesül tökéletes boldogság és tökéletes erkölcs, és Isten által hihetünk abban, hogy létezik egy morális törvényadó, aki megjutalmaz erkölcsileg helyes cselekedeteinkért.

Ám az egyház itt is felesleges tisztán filozófiailag, egyedül csak a morális embereket tömörítő láthatatlan egyháznak van létjogosultsága az ész szigorú ítélőszéke előtt.

II.

Hegel, aki az 1790-es években, kezdő filozófusként olyannyira magáévá tette ezeket az eszméket, és a láthatatlan egyházat mint valami jelmondatot ismételtgette, egy évtizeddel később egészen más hangot üt meg. A késői felvilágosodás eszméit elhagyván a vallás megértésének új útját járja be, némileg a romantikus mozgalommal és a tizenkilencedik század filozófiájával együtt.

Most jutottunk vissza a Szellem fenomenológiájának híres helyére, ahol Hegel Diderot idézi. Mi is a felvilágosodás hibája? Hol vannak ellentmondásai? Hisz' látzólag ez a metsző kritika, ez a tökéletes építmény támadhatatlan. Azonban ez az elképzelés is kritika tárgyává tehető. Felvilágosodhatunk a felvilágosodásról is. Hegel szerint a felvilágosult szellem meghasonlás a társadalmi értékrend, a vallás és a személyes öntudat között. A változó társadalmi struktúrák között a vallási értékrend idejét múltnak tűnik.

Először is a felvilágosodás azt állítja, hogy a vallás az ember saját csinálmánya. Az ember saját képére teremtette Istent. A vallás lényege a benne való hit, az érzelmi

elfogultság. Az, ahogyan elfogadjuk, hogy van valaki vagy valami, amit nem tapasztalunk érzékeinkkel. Itt persze a felvilágosodás könnyedén elfeledi, hogy a tudományok által feltárt törvényszerűségek se közvetlenül láthatóak. A tudomány is megköveteli, hogy a közvetlen érzéki tapasztalatok mögé látva a lényegét vizsgáljuk. Vagy talán a fizikai erőket önmagukban tapasztaljuk érzékeinkkel? Nem, csak hatásaikban. Ráadásul a felvilágosodás tovább is megy: a vallást csalásnak és ámításnak mondja. Ezt a csalást és ámítást, amiről az előbb megállapította, hogy a hívő saját maga hiszi el, és saját maga csinálja, most a papok és zsarnokok művének tudja be. „*A zsarnokok és papok sikeresen egyesítették erőiket, hogy megakadályozzák a nemzetek felvilágosodását, az igazság keresését, az élet jobbrafordulását és az erkölcsök megtisztulását*” – ahogy Holbach írta.⁴

A zsarnokok és papok kihasználják a tömegek butaságát. Az ám, csakhogy maguk is babonások, tehát hisznek ők is. Akkor tehát hogyan csaphatják be a tömegeket, ha egyszer igaznak vélik az általuk terjesztett vallást?⁵ Végezetül, a felvilágosodás az észet abszolút bírónak tartja. Isten létét a deisták hajlandóak elfogadni, ám azt megismerhetetlennek nyilvánítják. Az biztos, hogy ésszerűbb Isten létében egyszerűen csak kételkedni, mintha máris kimondanánk, hogy nincs, hiszen talán azzal is túllépnénk megismerőképeségünk határain, ahogy Kant gondolja.

Tehát az abszolút ész mégis akadályokba ütközik. Mivel a legfőbb igazságot úgyse képes megismerni, az ész új, képességeihez illőbb szerepet kap a felvilágosodás filozófusaitól. Ez pedig a *mérték* szerepe. (Csakhamar kiderül azonban, hogy ez a mérték a mértéktelenség szolgálatában áll.) Az ész állapítja meg mi a *hasznos* és mi a *haszontalan*. A vallást is például a haszon szemszögéből kell vizsgálni, hiszen azt úgyse tudjuk, hogy van-e Isten vagy nem, szóval az ész képességei korlátozottak ahhoz, hogy döntsön a végső igazságról. Marad tehát számára, hogy a hasznosságot kiszolgálja. Megszabadultunk a babonák és tradíciók koloncától és végeredménynek kaptuk a csupasz embert... vagy inkább a csupasz hasznot.

Lépünk tovább Hegel elemzésétől és gondolkodjunk el, Hegel is követve, vajon bevált-e a felvilágosult ész terve?

III.

A felvilágosodás visszakövetelte az embert a vallástól. A transzcendens remények helyébe az evilágit helyezte. Azt hitte, ha a babonák koloncától megfosztjuk az embert, élénk lép természetes tisztaságában, immár fokozott képesség-

⁴ A természet rendszere: 419.

⁵ Ez, és az ezt követő részek elemzése Hegel *A szellem fenomenológiája* c. művére támaszkodik.

gel a boldogságra. A természet vezetése, ami persze a tapasztalatilag megismert természetre épített tudomány vezetése, az embert a legnagyobb lehetséges boldogság felé vezet, egy új társadalom felé.

A felvilágosodás visszaköveteli a Földet, az ittet és a mostot, az evilágiságot. Azt akarja, hogy az emberek pillantása a földi lét gazdagsága felé irányuljon. „*Nem túl sokat értek abból, amit itt szavalt nekem. Nyilván filozófia, figyelmeztetem, hogy abba nem ártom bele magam.*”-mondja Rameau unokaöccse Diderot művében.⁶

Rameau unokaöccse talán többet ért a felvilágosodás nagy tervéből, mint maguk a filozófusok. Ő a maga részéről talán „süket dumának” tartaná a felvilágosodást is. Ugyan mi haszna magának a filozófiának, ha csupán a hasznosság a fő célja létünknek? Vajon a filozófia nem maga is egy tékozlás, egy bálvány, akit a vallás után kell földre dönteni? És aztán... nem jár így-e majd a tudomány (ami az ifjú Rameau szerint éppúgy felesleges)? Valóban van hasznunk belőle, de az egyént nem szeretik és tisztelik jobban azért, mert ért a tudományhoz. Hobbes szerint is csak a már tudós ember tiszteli a tudást. Talán megengedik a tudománynak, hogy fennmaradjanak a hasznosság emberei, ámde csak annyi belőle, amennyi közvetlenül profitot hoz, és a tiszta megismerés iránti tiszteletre ne is számítsen. Ez pedig nem épp felvilágosodás, mint ahogy a pusztasexualitásra alapozott kapcsolat se házasság.

Az evilágiság a felvilágosodás kritikájának végeredményében földhöz ragadttá vált. A tudomány, aminek az embereket vezetnie kéne nem feltétlenül érdekli az egyszerű embert, „Rameau unokaöccsét”. Ahogy a frankfurti iskola feltárta, a tudomány képes ideológiaként is funkcionálni felszabadító erő helyett. Ráadásul a szabad egyéniség, a felvilágosodás terméke, (mert az egyéniség szót ekkor kezdik el használni) korántsem mindig akar kikerülni kiskorúságából. Rábízta magát a kultúripar tömeggyártmányaira⁷, gyakran csak ezek töltik be életét. Ha eddig miséken unatkozott a láthatatlan Istent dicsőítve, most a média urait szolgálja unalmas és blőd tv-műsorokat nézve. Előrehaladás ez? – kérdezzük a frankfurti iskolával együtt.

A felvilágosodás evilága Hegelnél *szellemi állatvilág*ként jelenik meg, a kölcsönös becsapás, az egymástól való idegenség, a kisszerű célok és porban csúszó méltóság világa, az a kiüresedett világ, amely a felvilágosodás eredménye és kritikájának tárgya egyben. Ez az a „londoni szín,” amit Madách Imre *Ember tragédiája* vázol fel: az önértékké vált ember valójában a gazdaság eszköze, az anyagi javak felhalmozá-

⁶ Denis Diderot: *Rameau unokaöccse*, ford. Szívós Mihály, PannonKlett 1997. 51.

⁷ Ezt elsősorban a Horkheimer és Adorno által írt *Felvilágosodás dialektikája* fejti ki részletesen a Kultúripar c. részben.

sának mókuskerekében. Így, bár Isten, a bálvány, a földön hever, alatta hever alkotója, az ember is.

Miközben a felvilágosodás kritikája élesen támadja a vallást és a tradíciókat, csak negatív igazságokat szegez velük szembe. Szétbomlasztja őket, de nem állít a helyükbe semmit. A felszabaduló energiákat pedig nem képes lekötni. Illetve, csak *ideológiák* segítségével. Megint egy olyan szó, ami a felvilágosodás terméke. Huszadik századi tapasztalatunk az, hogy a vallás helyébe lépő politikai ideológiák nem emberségesebbek, mint a vallás. A vallásos lelkiismeret nevében gyakran öltek a századok során. Bár az inkvizíció korántsem volt olyan horderejű erő, (és főleg nem a középkorban) mint amilyenek a felvilágosodás és a közvélemény a mai napig hiszi, mégis szégyent hozott arra a vallásra, amelyet Kant az „*egyedüli morális vallásként*”, s mivel a szeretet vallása, szeretetre méltó vallásként jellemezett.

A vallás lehet veszélyes, ha türelmetlenséggel, tudatlansággal és hatalommal párosul. De a totalitárius, ateista ideológiák tettei a vallások veszélyeit szinte gyermekséggé, komédiává csökkentették. Ezek ugyanis az egész létezését egy, a transzcendenciát elvető, minden magasabb igazságot elutasító, csak az ittnék és a mostnak, tehát lényegében a hatalmi viszonyoknak hódoló gondolatrendszer szerint szerveznék meg.

Emellett a vallással szembeni felvilágosult kritikák nem tudják a hit helyébe állítani a remény egy másik forrását. A remény szükségszerűen transzcendens, áthágja a pillanatot, az adott létezés korlátait. Akár a túlvilág valamely képzetére, akár a jövőre irányul, fittyet hány az itt és most béklyóira. Ezért lényegében a valláshoz közelít, akkor is, ha nem éri el. Nem minden remény vallási remény, de struktúrájában mindegyik a vallásihoz hasonló.

A vallási szellem korlátozása ezért erőszakkal a földhöz szegezi a pillantást, egy olyan korban, amikor olyan sokáig vándorolt az ember tekintete a földön, hogy néha már csak porfészeknek látja – immár *valami más* reménye nélkül. A vallás nélküliség önmagában így tehát csak annyit ér, mint a halott szájában a Káronnak szánt obolus. Ezért fordul el Hegel a felvilágosodástól anélkül, hogy vehemensen tagadná minden gondolatát és hogy profitálna eredményeiből. Inkább alternatívát ajánl, megengedem, részleteiben túlzót, de intencióiban helyeset. Tervezete, hogy a vallási szellemet ki kell békíteni a földi világgal, az ideát a valósággal – Istennel, vagy Isten nélkül – nem veszítheti el az értékét.